

שער חמישי
צדק וספרות

מראית פני הצדק

שולמית אלמוג

בַּל נַחֲזֶה, כִּי אִם עַל פִּי הַחֶפֶץ:
בַּל יִשְׁמְעוּ אֲזַנֵּינוּ,
כִּי אִם כְּמוֹ נִכְסְפֵנוּ,
אוּ כְּאִשֶּׁר דְּמִינוּ.

רבי משה חיים לוצאטו, "שיחה בין שכל
ליושר"¹.

א. פתיחה

איך נראה צדק? לכאורה השאלה תמוהה. הצדק הוא רעיון מופשט וסבוך, שגם במילים קשה, יש שיאמרו בלתי אפשרי, להגדירו ולתארו באופן המוסכם על הכול. כיצד ניתן, אם כן, לתרגם את אידאת הצדק העמומה והטעונה למראה עיניים? אולם ייתכן שדווקא בשל מורכבותו הרעיונית והמושגית של הצדק, אנו נזקקים לייצוגים בלתי מילוליים שלו. סוזן לנגר כותבת: "כל חשיבה ראשיתה בראייה; לאו דווקא בעיניים, אלא באמצעות תבנית בסיסית כלשהי של תפיסה חושית באופן הייחודי לראייה, לשמיעה או לתחושה, ובדרך כלל כל החושים גם יחד."²

בהקשר זה עולה על הדעת המכתם המשפטי הידוע, שכדי שיעשה צדק יש להראותו: Justice must be seen to be done. נהוג להבין את המכתם כמסר בדבר חיוניותו של דרישות פרוצדורליות ומהותיות הקשורות להליך המשפטי, כגון פומביות ההליך, איסור ניגוד עניינים, חוסר משוא פנים ושאר נורמות הבאות להבטיח את תקינותו ואת הגינותו של ההליך המשפטי, ולמצער להבטיח מראית עין של תקינות והגינות. אולם הוא מבטא גם את הקשר החיוני בין ראייה, פשוטה כמשמעה, לבין רעיון עשיית הצדק.

* אני מודה לעדי ענבר על עזרת המחקר המצוינת.

1 מתוך B. Halper (ed.), *Post Biblical Hebrew Literature – An Anthology*, Philadelphia 1946, p. 105

2 S.K. Langer, *Philosophy in A New Key*, Cambridge 1976, p. 266

שולמית אלמוג

ואכן, "מראית פני הצדק" נוצרת באמצעות ייצוגים מילוליים, חזותיים, טקסיים ופרוצדורליים, שאנו מקשרים עם צדק.³ הדברים שלהלן יעסקו בייצוגים הנראים לעין של הצדק המשפטי. ייצוגים חזותיים כאלה קיימים זה אלפי שנים. דמותה של אלת הצדק מכוסת העיניים, מאזני המשפט ופטיש השיפוט, דמותם האיקונית של שופטים עטויי גלימות וחבושי פאות ושאר דימויים חזותיים של היבטים שונים של עולם המשפט, ידועים ומוכרים לכול.⁴ אולם דומה שהייצוג החשוב ביותר של עשיית הצדק הוא ההליך המשפטי עצמו. ההליך האדוורסרי, שבמרכזו שני צדדים יריבים, השוטחים את טענותיהם בפני רשות שיפוטית במקום ובמועד מוגדרים וידועים, בהתאם למערכת פרוצדורלית ידועה ומפורטת, היה מאז ומתמיד מעין מופע שהוא ההתגלמות המרכזית של עשיית הצדק בחברה האנושית.⁵

כדי שכל הליך משפטי יהווה ייצוג של עשיית צדק הנתפס על ידי החושים, עליו ליצור בקרב קהל הנמענים שלו את התחושה כי השיטות שנקטות בו הוגנות ויעילות. אמצעי מרכזי המשמש את המשפט לצורך זה הוא הנראות, תרגום מושג השיפוט המופשט לדבר מה מוחשי מבחינה חזותית, משהו שהקהילה שבתוכה ולמענה פועל המשפט יכולה לראותו, ולכן להבינו ולקבלו.⁶

3 מונח "ייצוג" (representation) אני מבקשת להשתמש בעיקר כמבטא הבניה מכוונת של משמעות. המשמעות עשויה להיווצר על ידי יוצרי הייצוג, אשר כיוונו מראש להשגתה, אך היא עשויה להיות תוצר מאוחר יותר, פרי פרשנותם של הנחשפים לייצוג. יש סוגים שונים של ייצוגים, בעלי מגוון של מטרות ויעדים בתחומים שונים: אמנות, מדע, תקשורת, דת וגם משפט. הייצוגים עשויים לסייע לביצוע פעולה עתידית, להמחשת רעיון או מצב מורכבים ועוד. מונח קרוב הוא "דימוי" (image), אשר מתייחס להעתק של מקור כלשהו. ההבדל בין דימוי לייצוג נעוץ באופן היווצרות ההעתק: בעוד שביסוד יצירת הדימוי עומדת אקראיות, ולעתים קרובות הוא נוצר באופן מקרי וללא כוונה (למשל, השתקפות מקרית של עוברת אורח בחלון הראווה), ליבתו של הייצוג היא הכוונה והמשמעות שמתלוות אליו.

4 לדוגמה, חיפוש של הערך justice במאגר google visuals מניב עשרות אלפי תמונות. בראשונות שבהן בולטים ייצוגי הצדק המקובלים: יוסיציה מכוסת העיניים, מאזני צדק, הפטיש המשמש במלאכת המשפט ועוד. לתיאור ההיסטוריה הארוכה של ייצוגי הצדק החזותיים ראו D.E. Curtis and J. Resnik, "Images of Justice", *Yale Law Journal* 96 (1987), pp. 1727–1772; Bernard Hibbits, "Making Sense of Metaphors: Visuality, Auralty and the Reconfiguration of American Legal Discourse", *Cardozo Law Review* 16 (1994), pp. 229–356

5 לתפיסת ההליך המשפטי כמופע (performance) ראו: J.M. Balkin and S. Levinson "Law as Performance", M. Freeman and A.D.E. Lewis (eds.), *Law and Literature: Current Legal Issues, II*, Oxford 1999, pp. 729–751

6 ההליך המשפטי משתמש בשילוב מושכל של אמצעים שונים, שחלקם ורביים, כדי לעשות את המושג צדק – מושג מופשט – לנוכח באולם הדיונים. מאמר זה מתרכז בכלים החזותיים המשמשים את המשפט לצורך עשיית הצדק, אך חשוב לזכור כי עצמתם של הכלים החזותיים

מראית פני הצדק

מאמר זה יפתח בסקירת הכלים הפואטיים המשמשים את המשפט בעיצוב נראות ההליכים המייצגים את עשיית הצדק. מדובר בפרקטיקה ששימשה את המשפט מראשית דרכו, משבתם של שופטות ושופטים בשערי עיר, דרך המנגנונים השיפוטיים בדורות שחלפו ועד למשפט בעצם היום הזה. אולם ייתכן שהיום הפואטיקה המסורתית של עשיית הצדק המשפטי עומדת בפני פרשת דרכים חשובה; חידושים טכנולוגיים עשויים, בפעם הראשונה, לשנות באופן דרמטי את ייצוג עשיית הצדק בהליך המשפטי המסורתי או אפילו לייתר אותו.

כידוע, החידושים הטכנולוגיים הם מקור עשיר לחשיבה ולכתובה, ואלו עוסקות בדרכים שונות בשאלות המעשיות והתאורטיות שחידושים אלו מעוררים כמעט בכל תחום. כך גם בתחום המשפט. כבר עתה יש עיסוק נרחב בנוגע לנקודות השקה שונות בין המשפט לטכנולוגיה,⁷ אולם הצומת שבו נפגשת הטכנולוגיה הדיגיטלית עם דרכי יצירת המשמעות במשפט טרם נחקר לעומקו. בדברים הבאים אני מבקשת להאיר צומת זה, ולבחון כיצד משפיע המצב הדיגיטלי היום וכיצד הוא עשוי להשפיע בעתיד על היבטים חזותיים ומילוליים של אחד הייצוגים המרכזיים של עשיית הצדק – ההליך המשפטי.⁸

ב. פואטיקה ומשפט

הפואטיקה היא אוסף של עקרונות אסתטיים המתייחסים לטיבו ולמהותו של מבע ספרותי.⁹ המונח משמש בשפה גם לתיאור הניסיון לפענח את אופני הפעולה של אותם

- נבעת מכלים נרטיביים, רטוריים, טקסיים ואחרים, שפירוט שלהם חורג מתחומי מאמר זה. לדיון בנושא זה ראו: שולמית אלמוג, משפט וספרות בעידן דיגיטלי, שריגים 2007, פרק ראשון.
- 7 לדיונים עכשוויים ראו למשל L. Lessig, *Code and Other Laws of Cyberspace*, New York 2000; J. Hiller and R. Cohen, *Internet Law and Policy*, Upper Saddle River, NJ 2002; L. Lessig, *Free Culture*, New York 2004; R.J. Girasa, *Cyberlaw: National and International Perspectives*, Upper Saddle River, NJ 2002; P.L. Bell, D.G. Post, and P. Schiff Berman, *Cyberlaw: Problems of Policy and Jurisprudence in the Information Age*, St. Paul 2003
- 8 יש להטעים כי ההליך המשפטי הוא אמנם ייצוג מרכזי של עשיית צדק, אך לא ייצוג יחיד. גם התהליך הפומבי של חקיקת חוקים ושל דיונים בדבר משמעות החוק ותוכנו וגם פעולות אכיפה שונות הם ייצוגים מרכזיים של עשיית צדק. ייתכן שניתן לחשוב על הבחנה (החורגת מתחומי מאמר זה) בין סוגים שונים של ייצוגים, המתייחסים לסוגי צדק שונים. למשל, אפשר שדיונים ותהליכי קבלת החלטות בבתי נבחרים הם ייצוג של צדק פוליטי או של צדק חברתי, ואילו ההליך המשפטי מהווה ייצוג למה שמקובל לראות כצדק מתקן.
- 9 ראו C. Hugh Holman and W. Harmon, *A Handbook to Literature*, New Jersey 1992, p. 364

שולמית אלמוג

עקרונות. לדוגמה, הפואטיקה של הנרטיב היא הניסיון להגדיר ולאפיין את מרכיביו של הנרטיב ולהסביר כיצד סוגים שונים של נרטיב מצליחים ליצור רושם מסוים.¹⁰ מקור המילה "פואטיקה" במונח היווני *poietes*, שמשמעו משורר/ת או יוצר/ת.¹¹ התאוריה הפואטית המוקדמת ביותר מצויה ביצירתו של אריסטו "פואטיקה", אשר נכתבה בערך באמצע המאה הרביעית לפני הספירה. יצירה זו היא הניסיון הראשון המוכר לנו לתאר באופן שיטתי את המנגנון שבאמצעותו הטקסט הספרותי מייצר בקרב קהלו (או כושל בכך) תגובות כמו הנאה, תדהמה, עניין או שעשוע.¹² אריסטו, שתפס את הפואטיקה כאמנות החיקוי והייצוג (*mimesis*),¹³ הגביל אמנם את הבחנותיו לטרגדיה, אך הן יפות לכל מבע ספרותי. ואכן מ"פואטיקה" צמח ענף מחקר שלם, שבנפחו ובהיקפו פריץ את הגבולות הראשוניים שסרטטה היצירה. במשך הדורות הלכה והתרחבה משמעותו של המושג, והיום משמעו אופן הבניית המשמעות בתחום כלשהו, לאו דווקא בתחום הספרות. בכל המקרים האלה מושאל המושג פואטיקה ממחוזות האסתטיקה ומיושם בהקשר של ניסיון לפענח ולנסח מערך של חוקים המנהירים כיצד נוצרים מבעים בעלי משמעות בתחומים שונים.

השיח הפואטי אינו מובן מאליו. מראשיתו נקשרו אליו פולמוסים – גם בשדה המשפט, שבו לעיסוק באופן יצירתם של ייצוגים משפטיים עלולות להיות תוצאות לוואי טורדות במיוחד.¹⁴ ואכן, ניתן לראות שיש לעתים נטייה להתעלם מיישומי הפואטיקה המשפטית או לייחס להם חשיבות מועטת.¹⁵ אף על פי כן, רעיונות פואטיים אינם נעדרים מהשיח המחקרי המשפטי.¹⁶

- 10 ראו, למשל: J. Culler, *Literary Theory: A Very Short Introduction*, Oxford 1997, p. 84
- 11 ראו D. Macey, *The Penguin Dictionary of Critical Theory*, London 2000, p. 300
- 12 כפי שפותח אריסטו ואומר בפסקה הראשונה ביצירתו, הוא מתכוון לדבר "על אודות אמנות השירה כשלעצמה ועל סוגיה; על האפקט הסגולי של כל סוג וסוג; וכיצד צריכות העלילות להיבנות, אם היצירה הפיוטית נועדה להיות יפה; מכמה ואילו חלקים היא; וכן על יתר העניינים השייכים לתחום מחקר זה"; אריסטו, פואטיקה, תרגמה ש' הלפרין, תל אביב 1977, עמ' 22.
- 13 קולר (לעיל, הערה 10).
- 14 תיאור המשפט כמערכת המשתמשת במנגנוני יצירת משמעות שהם אישיים לרעיון הצדק או לרעיון האמת עשוי להוביל לתפיסה של המשפט כמניפולטיבי, ומכאן – כחורג מהאופי נטול הפניות המיוחס לו, מהלגיטימיות שלו ומסמכותו. טעמים אלה עומדים ברקע הנטייה, הקיימת לעתים, להתעלם מיישומי הפואטיקה המשפטית או לייחס להם חשיבות מועטת בשיח המשפטי; ראו A. Sarat, "Editorial Introduction", A. Sarat and T.R. Kearns (eds.), *The Rhetoric of Law*, Ann Arbor 1994, pp. 1–332
- 15 P. Goodrich, "Officium Poetae", *Liverpool Law Review* 23 (2001), pp. 139–152, 145
- 16 למשל, ג'יימס וייט סבור כי באמצעות חינוך ראוי אנו לומדים לקרוא ולהבין טקסטים משפטיים, וכך לפענח ייצוגים הנוצרים על ידי הפואטיקה המשפטית; ראו J.B. White, *Heracles' Bow: Essays on the Rhetoric and Poetics of the Law*, Madison 1985

מראית פני הצדק

ההליך המשפטי, בשלבים השונים שלו, אמור לייצג את הרעיון המופשט של הצדק. אולם שלא כמו במערכות אסתטיות או אמנותיות, שבהן יצירת הייצוגים היא העיקר, הליכים משפטיים הם בבחינת מכשיר; הייצוגים שנוצרים בהם הם רובד נוסף בתופעת המשפט המורכבת. לעתים קרובות בכוחו של המשפט לספק פתרונות סבירים וראויים, אפילו אופטימליים, לחילוקי דעות או למצבים בעייתיים, וממד הייצוג משלים את הפעולה המהותית. לפיכך, ההליך המשפטי הוא בעת ובעונה אחת ייצוג של עשיית צדק וגם מנגנון לעשיית צדק בפועל; שלא כבשדות אחרים שבהם נוצרים ייצוגים, הוא גם משמש מסמן של רעיון מורכב, וגם כמגלם תוצאה מעשית, נורמטיבית, שיש לה רישום בלתי הפיך במציאות.

ייחודיות זו של ההליך המשפטי מצריכה פואטיקה מיוחדת. ואכן, הוא מתעצב באמצעות פואטיקה הפועלת בתחום זה בשתי זירות: הזירה החזותית והזירה המילולית. בשתיהן מופעלות פואטיקה פורמלית ופואטיקה בלתי פורמלית, המגדירות את אופיין ואת תוכנן של ההתרחשויות המהוות את ההליך. כללי הפרוצדורה המשפטית הם בבחינת הוראות פורמליות ליצירת ייצוגים בעלי משמעות. לצד מערכת הכללים הפורמלית הזאת פועלת מערכת נוספת, שאינה מעוגנת בכללים פוזיטיביים, וניתן לתארה כמערכת פואטית בלתי פורמלית. פועלן המשולב של שתי המערכות קובע כיצד המשפט, ובעקבות זאת הצדק, נראים, נשמעים ונתפסים. להלן אתרכו בכמה מביטוייה של הפואטיקה החזותית – ובלשון המשפטית, כלים של נראות.

ג. היכלי צדק ואולמות משפט

"הדרך האמיתית להנכיח דברים היא לייצג אותם במרחב שלנו", כותב ולטר בנימין.¹⁷ ואכן, אחת הדרכים החשובות להנכחת המשפט היא החללים שבהם מתקיימים ההליכים המשפטיים. הרוב הגדול של המשפטים מתקיים בבתי משפט שהוקמו במיוחד למטרה זו. לקונספציה של בתי משפט ייעודיים, כלומר – הקצאת אתרים מיוחדים שבהם מתבצע השיפוט – יש שורשים עתיקים בהיסטוריה,¹⁸ והיא רווחת גם כיום ברוב שיטות המשפט, אם לא בכלן.

כי במשפט "צורה ותוכן חד הם", וכי תפקידה המרכזי של הפואטיקה במשפט הוא "למלא את החלל האתי שבו מתקיימות המחשבה והפרקטיקה המשפטית"; ראו R. Weisberg, *Poetics and Other Strategies of Law and Literature*, New York 1992, p. 4
17 W. Benjamin, *The Arcade Project*, trans. H. Eiland and K. Mclaughlin, Cambridge, Mass. 2002
18 אם להידרש לדוגמה אחת, ב"מגנה כרטא" מ-1215 נקבע כי אין לקיים את ההליכים במקום שבו

שולמית אלמוג

הקצאת המקום לצורך המשפט הייתה מאז ומתמיד צעד מקדים להפעלת כל מערכת משפטית. ב"אורסטיאה", אחד הנרטיבים המכוננים הקדומים של המשפט, נרתמת האלה אתנה לפתרון הסכסוך בין אורסטס לאלות הנקמה, ומכוננת לצורך כך את בית המשפט הראשון של העולם העתיק. עשיית הצדק עוברת לידיהם של בני האדם. מאז יש צורך באתר שניתן לזהותו ולמצאו בקלות, הממוקם בסביבה אנושית – בניגוד לאולימפוס, שלא ניתן לאתרו על פי קואורדינטות גיאוגרפיות ארציות. ואמנם, בית המשפט הראשון מוקם בפסגת גבעת האראופגוס.¹⁹ מכאן ואילך הצדק זוכה לייצוג רשמי במרחב האנושי, ועל כן הוא גם נוכח בו. הליכי המשפט, אלה שבגבעת האראופגוס, אלה שבשערי העיר ואלה שבהיכלי פאר, מתקיימים תמיד בתוך מובלעות גיאוגרפיות שיוחדו לכך.²⁰ במובלעות אלה, שהן בעלות אופי מבודד ומורם מעם, מופקים מבעים המייצגים את עשיית הצדק.

עיצובם החזותי של החללים אשר נועדו למשפט הוא חלק בלתי נפרד מהתרבות החזותית הכללית הנוהגת בחברה. הן המבנה החיצוני והן התכנון הפנימי הייחודי של בתי המשפט הם חלק אינטגרלי מתפיסה ארכיטקטונית כוללת, שעל פיה יש לבחור בקפידה את המיקום, העיצוב והנוף של הבניין המתוכנן. בניין בית המשפט אינו מתפקד רק כבניין שבו מתרחשים הליכי השיפוט; לצד תפקידו ה"ארצי", יש לו תפקיד חשוב ומרכזי בגילום של אידאולוגיה חברתית.²¹

הארכיטקטורה של בתי המשפט משתנה על פי רוב בהתאם למקומם בהיררכיה הפנימית של שיטת המשפט, ובהתאם לחשיבות המיוחסת למשפט בכל שיטת ממשל. באופן טיפוסי, בתי המשפט העליונים מפגינים את מעמדם הנישא במגוון סממנים חזותיים, המצויים הן במבנה החיצוני של הבניינים והן בארכיטקטורה ובמבנה

נמצא המלך, אלא "במקום אחד קבוע" (in aliquo loco certo). במשך מאות שנים מקום קבוע זה היה אולם וסטמינסטר. ראו D. Gerhold, *Westminster Hall – Nine Hundred Years of History*, 1999, p. 42

19 אייסקילוס, נוטות החסד, תרגם א' שבתאי, ירושלים תשנ"א. המחזה מתאר גם את מראהו של המקום: "נכנסת אתנה בלוויית כרוז, מחצצר ואחד עשר אזרחים שנבחרו לשמש כשופטים בבית הדין שיסדה. האלה תשב על כסאה, והשופטים יתפסו את מקומותיהם על ספסלים. על שולחן עומדים שני כדים, המשמשים כקלפיות: האחד – לחלוקי האבן שלזיכוי, והאחר – לאלה שלחויב" (עמ' 48).

20 להרחבה של רעיון המובלעות המשפטיות ראו S. Almog and A. Reichman, "Casablanca: Judgement and Dynamic Enclaves in Law and Cinema", *Osgoode Hall Law Journal* 42 (2004), pp. 201–227

21 לפיתוח מעמיק של נקודה זו ראו J.D. Rosenbloom, "Social Ideology as Seen Through Courtroom and Courthouse Architecture", *Columbia – VLA Journal of Law and the Arts* 22 (1998), pp. 463–523

מראית פני הצדק

הפנימיים. הסממנים החזותיים בולטים במיוחד בבתי משפט שמעמדם מרכזי ויש להם השפעה ניכרת על החברה.

דוגמה ידועה היא ההעצמה ההדרגתית של בית המשפט העליון בארצות הברית, אשר באה לידי ביטוי בתשומת הלב לסביבתו הפיזית, שהלכה והתגברה. ב־145 השנים הראשונות לקיומו הועבר בית המשפט מאתר לאתר.²² לקראת סוף המאה התשע עשרה הוקם בווישינגטון הבירה הבניין הראשון שנועד לשמש את הממשל, אולם לא תוכננו בו שטחים מיוחדים לבית משפט, ולפיכך הועבר בית המשפט העליון מחדר אחד למשנהו ברחבי גבעת הקפיטול, ובשלב מסוים הוא אף מוקם במרתף.²³ בשנת 1859 הוכרוזו בקונגרס הדברים האלה, שיש בהם הכרה מעניינת בכוחו של הממד החזותי של המשפט: "קונגרס זה לא יניח לבית המשפט העליון של ממשל כשלנו לשכון במרתפי הקפיטול, ולזרים המגיעים לכאן ומבקשים לחזות בטריבונל השיפוטי הגדול ביותר במדינה – להיות מובלים מטה אל המרתף".²⁴

בעקבות הדברים הללו חלו כמה שיפורים בבניין בית המשפט. שיאו של התהליך היה באוקטובר 1935, כאשר בית המשפט העליון האמריקני עבר לבניין הקבע שלו, המשמש אותו עד היום, בניין שהוא הפרויקט הגדול האחרון של הארכיטקט קאס גילברט. גילברט בחר בסגנון המקדש הקלסי; את השראתו שאב מהאימוץ הרומאי של צורות הארכיטקטורה היווניות.²⁵

בתרבות המערב סגנון ארכיטקטוני רב־הדר ומרשים מעין זה אפיין בתי משפט רבים, וסייע בשימור תפיסת בית המשפט כמוסד יציב, עצמאי ומורם מעם. עם זאת, כיום דומה כי הסגנון הקלסי איבד את מעמד הבכורה שהיה לו בעבר. בתי משפט המוקמים היום בארצות הברית מושפעים ככל הנראה ממה שמכונה "הסגנון התאגידי" (corporate style);²⁶ לכמה מבתי המשפט שהוקמו בשנים האחרונות באירופה יש מראה חדשני מובהק, המעלה על הדעת טכנולוגיה פורצת גבולות.²⁷ בישראל הארכיטקטורה של בתי המשפט מבטאת את שתי המגמות שהוזכרו – הקשר בין התעצמות המערכת המשפטית לבין מקום משכנם של בתי המשפט והמעבר לארכיטקטורה חדשנית.

22 ראו B.A. Perry, *The Priestly Tribe – The Supreme Court's Image in the American Mind*, Westport and London 1999, p. 8

23 שם, עמ' 9.

24 שם.

25 שם, עמ' 8.

26 רונבלום (לעיל, הערה 21), עמ' 522.

27 דוגמאות לבתי משפט כאלה הן בית המשפט שעיצב ריצ'רד רוג'ר בבורדו, בית הדין האירופי לזכויות אדם בשטרסבורג ובית המשפט שעיצבו ג'ורדה ופרודין במלן שבצרפת.

שולמית אלמוג

ניתן למצוא קשר בין ביסוס מעמדו וכוחו של המשפט בחברה לבין המעבר של בית המשפט העליון, ב־1992, מהמבנה הישן במגרש הרוסים בירושלים, אשר שימש אותו שנים רבות, למשכנו החדש. בעיצובו של המשכן החדש הייתה הקפדה מיוחדת על מיקום בית המשפט בסמוך לקריית הממשלה ולכנסת, על התייחסות לבנייה הירושלמית לאורך הדורות ועל הבעה של ערכי צדק, חוק ואמת.²⁸ בבנייה נעשה שימוש, בין היתר, באבן ירושלמית, בצורות גאומטריות ובתעלות של מים זורמים – מרכיבים אלו יוצרים שילוב של אלמנטים מסורתיים ושל סגנון עכשווי מובהק.²⁹

אף על פי שהבניין הוקם ברובו בזכות תרומה פרטית, ואף שהיו מי שחלקו על הכרעות ארכיטקטוניות כאלה או אחרות הנוגעות לו, המעבר אל המשכן החדש נתפס בציבור כהולם וכמתבקש ממעמדו המרכזי של בית המשפט העליון ומכובד המשקל של תפקידו החברתי.

דברי ההסבר לבניין, המופיעים באתר בית המשפט העליון, מבקשים לשקף את חיוניות המעבר לבית המשפט החדש, את השיבות הקמת הבניין ואת המחשבה הרבה שהושקעה בבחירת האדריכלים ובעיצוב. לצד זה, מודגשים הערכים שהבניין אמור לגלם – שילוב בין ישן לחדש ועשיית צדק:

מאז הקמתה של מדינת ישראל ב־1948 ועד שנת 1992, דהיינו במשך ארבעים וארבע שנים, שכן בית המשפט העליון כדייר שכיר בבניין ישן שבמגרש הרוסים. בשנת 1984 פנתה קרן רוטשילד ("יד הנדיב") באופן רשמי אל ראש ממשלת ישראל והציעה לתרום להקמת משכן קבע חדש לבית המשפט העליון. בשנת 1986 נערכה תחרות לתכנון הבניין ובה השתתפו מאה ושמונים משרדי אדריכלים מישראל ומחו"ל. הזוכים בתחרות היו האדריכלים רם כרמי ואחותו עדה כרמי-מלמד מתל-אביב. שש שנים לאחר מכן, בנובמבר 1992, נחנך הבניין החדש של בית המשפט העליון. בעת תכנון הבניין נלקחו בחשבון מספר מרכיבים מרכזיים: מקומו של בית המשפט העליון הוא בקריית בן-גוריון בסמוך לכנסת, הרשות המחוקקת, ולמשרדי הממשלה – הרשות המבצעת. סגנון הבניין הינו שילוב בין אדריכלות מודרנית לבין אדריכלות אקלקטית המתייחסת לירושלים ולמבניה לאורך הדורות. מבנה בית המשפט העליון מושפע מערכים של צדק, חוק ואמת ומקבל השראה ממשאפורות מקראיות.³⁰

28 על התפיסה שעמדה בבסיס עיצובו של בית המשפט העליון ועל כל אחת מן הבחירות הארכיטקטוניות והסמליות, ראו אתר בית המשפט העליון, <http://elyon1.court.gov.il/heb/elyon/siyur/odot.htm>.

29 תפיסה אדריכלית דומה, שבמרכזה מראה עכשווי המלווה לעתים באלמנטים מסורתיים יותר (כשימוש באבן מקומית) מאפיינת כמה מהמבנים המשכנים ערכאות נמוכות יותר אשר הוקמו בישראל בשנים האחרונות, למשל בתי המשפט בנצרת ובעכו.

30 אתר האינטרנט של בית המשפט העליון (לעיל, הערה 28).

מראית פני הצדק

היכל המשפט בחיפה, אשר נחנך בשנת 2003, הוא דוגמה למגמה האחרת בארכיטקטורה של בתי המשפט. עד אז שכן בית המשפט במבנים ישנים אחדים בעיר, לעתים במבנים היסטוריים. המבנה החדש, המכונה בפי תושבי העיר "הטיל", בשל קווי המתאר יוצאי הדופן שלו, תואר כאחד "המודרניים והמפוארים במבני מערכת המשפט בישראל"³¹. אולם הגישה האדריכלית המשמשת בהקמת היכלי משפט, חדשנית ככל שתהיה, עדיין מכוונת להשיג את אותה מטרה עתיקת יומין של אדריכלות היכלות המשפט מאז ומתמיד: הצגת בתי המשפט באופן שיחזק את תפיסתם כמוסדות ייחודיים, המקושרים לצדק ולסמכות.³² לתכנונו של פנים מבנה בית המשפט האופייני תכלית דומה. שוב, פנים בניין בית המשפט העליון האמריקני, המשופע באיתותים של עצמה מוסדית, הוא דוגמה ידועה. האולם המרכזי, שתוכנן אף הוא על ידי גילברט, נועד לספק המחשה של התפיסה בדבר מעמדו הייחודי והרם של בית המשפט העליון.³³ עמודי השיש הגבוהים ועיטורי הקירות המגולפים נועדו לשמש רקע מרשים לגיחתם של השופטים העליונים מבעד לוילונות הקטיפה ולהליכתם בקבוצה אל מקומות הישיבה שלהם.

השימוש ברכיבים חזותיים בולט במיוחד בערכאות גבוהות, אולם יש אלמנטים חזותיים מסוימים הקשורים לעולם הדימויים של המשפט שאפשר למצוא כמעט בכל בית משפט, יהיו אשר יהיו מיקומו הגאוגרפי ומעמדו בהיררכיה. ג'יל תומסון גודווין מתארת את התבנית החזותית הבסיסית של בתי משפט ברחבי העולם:

המערך הפיזי של בית המשפט מראה אפילו למתבוננת מקרית כי ההיררכיה החברתית פועלת גם כאן, מן החזק ביותר אל החלש ביותר. אזורי הישיבה המובדלים מסמנים את ההיררכיה הזאת: קהל הצופים, שאינו מעורב ישירות בהליך, מופרד מהעדים, המופרדים מהמושבבים, המופרדים מעורכי הדין, וכולם גם יחד מופרדים מהשופטים, המורחקים עוד יותר מהשאר בשל גובהם ומקום מושבם המרווח.³⁴

31 אתר האינטרנט של המרכזים ללימודי אזרחות ודמוקרטיה, <http://cms.education.gov.il/>

32 EducationCMS/Units/Mazkirut_Pedagogit/Ezrachut/TochniyotHamerkazim/Haifa פרויקט אקדמי של תכנון בתי משפט שהוצג בבית הספר הטכנולוגי לאדריכלות בג'ורג'יה שם דגש מיוחד על האסתטיקה של בתי המשפט, שהיא למעשה סכמה פואטית: "על הארכיטקטורה של בתי המשפט לעורר רגש כלפי המורשת והמטרות של המשפט האמריקני (הפדרלי) והמדינת. על הבניין להביע רצינות, יציבות, ישרה, קפדנות והגינות... עיצוב הפנים צריך לשקף רצינות, לבטא את הדרת הפנים של ההליכים". הפרויקט הוצג בקורס "הערכת תכנון ובנייה"; ראו אתר האינטרנט, <http://herring.cc.gatech.edu/arch4303-fall2003/373>.

33 פרי (לעיל, הערה 22), עמ' 10-12.

34 J. Tomasson Goodwin, "Trial Advocacy Handbooks: Narratology and Opening Statements", *Mosaic* 27, 4 (1994), pp. 215, 217

שולמית אלמוג

למרכיבים בסיסיים אלה של החלל המשפטי יש היגיון פואטי. מקום מושבם הגבוה של השופטים אמור לבטא את העצמאות שלהם, את מעמדם הנפרד, את סמכותם ואת כוחם. בידודם משאר הנוכחים באולם מדגיש את חוסר הפניות ואת האובייקטיביות של מעשה השיפוט. מיקומם של הצדדים היריבים במרחק שווה ממקום מושבם של השופטים הוא ביטוי חזותי נוסף לרעיון האובייקטיביות של ההליך המשפטי ולהתנהלותו ללא משוא פנים.³⁵ פריטי לבוש מיוחדים המשמשים את השופטים, כמו גלימות, כובעים או פאות, הם סמל יעיל נוסף לעליונותם של השופטים ולחוסר הפניות שלהם. לכל המרכיבים האלה תפקיד חשוב בחיזוק הלגיטימיות של החלטות השופטים.

תמונות פתיחה של ההליך, שבמרכזן כניסה חגיגית של שופטים לאולם בית המשפט, לאחר הכרזה מקדימה וקימת הקהל על רגליו, נראות כמעט בכל העולם. בכל רחבי "ממלכת המשפט" משתתפים מתדיינים, עורכי דין, עדים, מושבעים ושופטים במופעי משפט המופקים על פי כלליה של הפואטיקה המשפטית. מופעי משפט אלה, גם אם הם שונים אלה מאלה בדגשים ובפרטים, מייצגים כולם מסר אחד: זהו המקום וזהו הזמן שבהם נעשה הצדק.

מסר כזה מועבר גם בדברי ההסבר לאולמות המשפט באתר בית המשפט העליון בישראל:

באולמות מוקצים אזורים ישיבה מיוחדים לאסירים ולעצירים המובאים לבית המשפט לשמיעת עניינם, ואזורים ישיבה מיוחדים לעתונאים ונציגי התקשורת, המסקרים את הדיונים. במקביל מוקצה מקום ישיבה נרחב לקהל, שזכאי לנכוח בכל דיון המתקיים בבית המשפט, פרט לכאלה המתקיימים "בדלתיים סגורות", מטענת בטחון או "צנעת הפרט". עורכי הדין יושבים בשולחן מעגלי, המצוי מול בימת השופטים.³⁶

בחלל זה – אולם משפט המהווה במה, שתפאורתה מעוצבת בקפידה באמצעות כלים פואטיים – פועלים בשיתוף פעולה מתוזמר היטב השחקנים במופע־הליך. חשיבות השימוש המושכל והמיומן בכלים הפואטיים במהלך המשפט ברורה וידועה לעורכי הדין המייצגים את הצדדים. אחד מהנכסים המקצועיים החשובים ביותר הוא מומחיות דיונית, דהיינו היכולת לטעון בכישרון ובמיומנות בפני מקבלי ההכרעות השיפוטיות ובפני הקהל. היום מציעות חברות מסחריות לא מעטות סיוע בשיפור מיומנויות אלו לצד שירותים כלליים המיועדים להקל את ההתדיינות במשפט. כלים אלה אמורים, בין היתר,

35 הפואטיקה המשפטית קובעת גם את מיקומו של חבר המושבעים: "ממיקומם של המושבעים ברור מיד כי יש להם תפקיד ייחודי בהליך המשפטי, משום שהם תופסים מקום ייחודי באולם בית המשפט"; רוזנבלום (לעיל, הערה 21).

36 ראו לעיל, הערה 28.

מראית פני הצדק

לשכלל את כישוריהם של עורכי הדין בהפקתם של מסרים חזותיים ולשוניים גם יחד.³⁷ ראוי לציין כי ההליך המשפטי אינו מייצג רק את עשיית הצדק המופשטת, אלא גם שרשרת ארוכה של התרחשויות שהחלו הרבה לפני כן. הליך פלילי מתחיל, בדרך כלל, בשלב מקדמי, שבו נאסף חומר רלוונטי על ידי הרשויות המפקדות על כך. בשלב הבא מחליטות הרשויות (למשל המשטרה או הפרקליטות הנוגעת בדבר) אם די במידע הקיים לצורך המשך ההליכים. גם בהליכים העוסקים בסכסוכים אזרחיים קודם למשפט עצמו מהלך ארוך של איסוף עובדות ועיבודן. לעתים הוא מסתיים ללא הליך משפטי מלא, למשל במקרים של פשרה. רובו של המהלך הסולל את הדרך למשפט נותר בעיקרו חבוי מהעין הציבורית. לפיכך ההליך המשפטי, שבו זוכה כל אחד מהצדדים ל"יומו בבית המשפט", הוא בין היתר סמל נראה לעין של הפעילות הרחבה והמורכבת שקדמה לו ואפשרה אותו. ייחודיותו החזותית המודגשת של ההליך מסייעת לא רק לייצג את כל ההתרחשויות שקדמו לו, אלא גם לסיגור או לנעילה (closure) של אותן התרחשויות. הכרעת הדין החותמת את המשפט מתאפיינת בסופיות. היא בבהינת אירוע שיא, המביא את הקונפליקט שעמד במרכז הדיון אל קצו. הפואטיקה החזותית היא אמצעי חשוב, המסייע להליך המשפטי להשיג מטרות מורכבות אלה.

ד. המעבר אל המסכים

בניינים מהווים ייצוג תרבותי מוצק, המעביר מסר ברור ורבי-עצמה. לב מנוביץ אפיין את האדריכלות שידענו עד כה במונח "אטומיזם חזותי" (visual atomism), שמשמעו מסר המושג באמצעות אלמנטים חזותיים בסיסיים, שרישומם קבוע מראש וניתן לצפייה. העידן הדיגיטלי משנה, פשוטו כמשמעו, את הנופים ואת המראות הסובבים אותנו. המרחב הפיזי מעוצב באמצעות ארגונים של אטומים; המרחב הדיגיטלי, לעומת זאת, מעוצב באמצעות ארגון נתונים.³⁸

37 בחיפוש פשוט באינטרנט נמצאו כמה חברות ייעוץ המציעות סיוע לעורכי הדין לשכלל את כישוריהם לפני הופעה בבית המשפט. חברה אחת מתמחה בהרכבת חבר מושבעים מבוים, המאפשר לעורכת הדין לבחון את יעילות טיעוניה ואת השפעת הופעתה; ראו http://expertpages.com/news/mock_jury_1-1-99.htm; חברה אחרת מתמחה בתכנון אסטרטגיה למשפט, המורכבת משלושה צעדים: "הרכבת טיעון משכנע והדוק להצגה בפני המושבעים, זיהוי שלוש או ארבע נקודות מרכזיות שעל המושבעים להבין כדי לפסוק לטובת הפרקליט, והכנה של מוצגים משפטיים שיעבירו נקודות אלה באופן חזותי"; ראו <http://www.synchrogroup.com/services.html>

38 ל' מאנוביץ', "האוונגארד כתוכנה", י' אילת ון-אסן (עורכת), תרבות דיגיטלית: וירטואליות, חברה ומידע, תל אביב 2002, עמ' 173-198.

שולמית אלמוג

המעבר מאדריכלות פיזית, המפיקה תוצרים בני־קיימא בחללים מוגדרים, לאדריכלות חדשה, הפועלת באמצעות דימויים, כבר זכה לתשומת לב מחקרית וביקורתית לא מעטה. אבן דרך בנושא זה היא הניתוח הביקורתי של פרדריק ג'יימסון בנוגע לבניין מלון "וסטין בונאוונטורה" בלוס אנג'לס. ג'יימסון, המשלב בחיבורו הארוך בדבר אסתטיקה פוסט־מודרנית ובדבר התמורות בתרבות החזותית בכלל, טוען כי השפה החזותית האקלקטית והדיאלקטית של העיצוב האדריכלי של המלון יוצרת "מוטציה בחלל".³⁹

ניתוחו הכמו נבואי של ג'יימסון, שנכתב בתחילת שנות השמונים של המאה העשרים, עוסק בשפה האדריכלית של המלון, אשר למרות חדשנותה הבולטת הפיקה ייצוג מובחן, קבוע וניתן לזיהוי ולהתייחסות רציפים. זוהי שפה חזותית הנזקקת למיקום פיזי ברור כעוגן ראשוני, ונסמכת על התפיסה הקונוונציונלית של המרחב. למעשה, פרויקט "בונאוונטורה" הצליח להטביע רישום עז כל כך בתרבות הפופולרית בעת הקמתו דווקא בשל מעמדה האיתן של הפרדיגמה האדריכלית המסורתית; פרדיגמה זו שימשה אמת המידה להכרה בחדשנות העיצוב האדריכלי של המלון ולהערכתה. היום, כאשר אמות המידה המסורתיות נעשות בלתי ישימות או בלתי רלוונטיות לתחום אדריכלות הנתונים הדיגיטלית, מצב הדברים שתיאר ג'יימסון נכון עוד יותר: העיצוב האדריכלי כיום מביא לטשטוש ולעתים אפילו להיעלמות של הגבולות שהפרידו בין מקטעים שונים של זמן ומקום, ובעקבות כך חלים שינויים ביכולתו של האדם למפות את עצמו ביעילות במרחב ובזמן.⁴⁰

שפות פואטיות ישנות, כמו השפה הלינארית של האדריכלות הפיזית, מאבדות בסביבה הדיגיטלית את כוחן ליצור ייצוגים משמעותיים. חשבו על המסכים הרבים, במגוון ממדים וצורות, הגודשים את השטחים הפרטיים והציבוריים שבהם מתנהלים חיינו.⁴¹ מרחבים אורבניים רחבים הפכו למקבץ צפוף, קדחתני ומבלבל של דימויים דיגיטליים המשתנים ברציפות. ה"טיימס סקוור" בניו יורק, הרובע המסחרי של טוקיו ואתרים עירוניים רבים אחרים בכל רחבי העולם מעלים על הדעת את "הציר המטרופוליטני אטלנטה–

39 פ' ג'יימסון, פוסטמודרניזם, או ההגיון התרבותי של הקפיטליזם המאוחר, תרגמה ע' גינצבורג־הירש, תל אביב 2002, עמ' 63.

40 במילותיו של ג'יימסון: "...חוסר היכולת של רוחנו, לפחות לעת עתה, למפות את רשת התקשורת המבוזרת הגדולה, הרב־לאומית והעולמית, שבה אנו מוצאים את עצמנו לכודים כסובייקטים אינדיווידואליים" (שם).

41 וראו דבריו של ס' בוקטמן: "המונומנט החדש אינו עוד הנוכחות המוצקה של הבניין, אלא משטח המסך נטול העומק. טרנספורמציה זו קיבלה ביטוי מילולי ב'בלייד ראנר', על ידי התפשטותם של הקירות המשמשים כמסכים, כאתרים של הקרנה, במקום למגורים"; S. Bukatman, *Terminal Identity: The Virtual Subject in Postmodernist Science Fiction*, Durham 1993, p. 32

מראית פני הצדק

בוסטון" (Boston Atlanta Metropolitan Axis), ה"סייברספייס" פרי דמיונו של ויליאם גיבסון.⁴² מסכים של מחשב, של טלוויזיה, של טלפון סלולרי ושל עזרים אלקטרוניים אחרים תובעים ומקבלים נתחים הולכים וגדלים של תשומת לב ושל ריכוז בבית ובעבודה, במרחבים פרטיים וציבוריים. מיקומנו הפיזי נעשה משני. חשובה יותר אפשרות הגישה שלנו למאגרים של מידע דיגיטלי ולמסכים שיציגו אותו. השינוי המסתמן הוא עמוק, וניתן רק לצפות כי רוחות השינוי יגיעו אל שערי המשפט, וישפיעו על יצירתו המרכזית – ההליך המשפטי.

השאלה המרכזית שהטכנולוגיות הדיגיטליות מעמתות אותנו עמה, אולי בפעם הראשונה בהיסטוריה, היא זאת: האם אנו עדיין זקוקים באמת ובתמים למופעי המשפט הייחודיים? האם האתרים הפיזיים אשר הוקצו להפקת המופעים הללו עדיין נחוצים? האם הם עדיין רלוונטיים?

במחקר שהתפרסם לאחרונה מתאר אהרון בן זאב את השפעתם הניכרת של האינטרנט ושל המרחב הדיגיטלי על טיבם ואופיים של יחסים רומנטיים ומיניים.⁴³ מיליונים ברחבי העולם מנהלים רומנים וחווים אהבות ובגידות ברשת. "סייברסקס" הפך למונח שגור. שיגור וקליטה של מסרים דיגיטליים מחליפים עבור רבים את המפגשים האינטימיים ביותר, אשר עד עתה הצריכו מגע של ממש בין גברים לנשים ואתר פיזי שבו מתקיים מגע זה.

אם אלה הם פני הדברים בכל הנוגע לאישי ולאינטימי, האם לא ייתכן שיוצאו מן ההליך השיפוטי, באמצעות הטכנולוגיה הדיגיטלית, מגעים חיים וישירים בין צדדים יריבים, עדים, שופטים ושחקנים אחרים? אם קשרים רומנטיים יכולים להתנהל בפועל בתקשורת דיגיטלית, מדוע לא ניתן לנהל בתקשורת כזאת את האינטראקציות המשפטיות כולן? האם לא הגיעה העת לשנות את אופיו של הייצוג החזותי המסורתי של עשיית הצדק ולהחליפו בייצוג דיגיטלי, שהוא נוח, זול וזמין יותר? שאלות כאלה אינן מצויות היום בתחום הספקולציה התאורטית גרדא; לנוכח ההתפתחויות הטכנולוגיות יש צורך להשיב עליהן בחיי המשפט הממשיים. אתייחס לשתי התפתחויות שיש להן פוטנציאל לשנות שינוי ניכר את הפואטיקה המשפטית

42 והנה תיאורו: "תכנתו מפה להצגת תדירויות של חילופי נתונים, על כל אלף מגהבייט פיקסל יחיד, על מסך גדול מאוד. מנהטן ואטלנטה בווערות בלבן אחיד. ואז הן מתחילות לפעום, קצב התנועה מאיים להפיל עומס יתר על ההדמיה שלכם. המפה שלכם עומדת להתפוצץ. צננו אותה. הגדילו את קנה המידה. כל פיקסל הוא מיליון מגהבייט. במאה מיליון מגהבייט לשנייה, תתחילו להבחין בכמה גושי בניינים במרכז מנהטן, קווי מתאר של פארקים תעשייתיים בני מאה שנה בטבעת סביב הגלעין הישן של אטלנטה"; גיבסון, נויורומנסר, תרגם ד' פלג, תל אביב 1994, עמ' 55.

43 אהרון בן זאב, אהבה ברשת, לוד 2004.

שולמית אלמוג

המסורתית – החזותית והפרוצדורלית: בתי משפט אלחוטיים (wireless courts) ובתי משפט וירטואליים (virtual courts).

בית משפט אלחוטי מצויד בטכנולוגיה המאפשרת לנמצאים בתחמו חיבור לאינטרנט מהיר. טכנולוגיה זו (הידועה גם כ-Wi-Fi או WLAN) מאפשרת לבעלי ציוד אישי מתאים להיות מחוברים לרשת בכל זמן שהייתם במקום, ללא צורך בחיבור חוטי. טכנולוגית WLAN מופעלת בדרכים שונות בכמה בתי משפט בארצות הברית. יש בתי משפט שמציעים שירותי אינטרנט המבוססים על WLAN באופן מוגבל ומצומצם, ואחרים מאפשרים לכל באי בית המשפט – עורכי דין, מושבעים והצוות המנהלי – גישה בלתי מוגבלת לאינטרנט. למשל כך פועל בית המשפט בווסט פאלם ביץ' (West Palm Beach) בפלורידה.⁴⁴

במונחים של תפיסת המרחב, בית משפט אלחוטי הוא אתר ש"נכבש" על ידי הסייברספייס. כתוצאה מכך, חלק מהאפיונים של החלל השיפוטי, אלו שעושים אותו לחלל אידיוסיןקרטי, מתפוגגים או משתנים עד כדי כך שהם מאבדים מכוחם. המרחב המסורתי מתמזג במרחב הדיגיטלי, ומאלץ את הנוכחים בו להפעיל יכולות הקשבה ותקשורת התואמות את משטר הרשת.

אחד ממקדמי הפרויקט האלחוטי בפלורידה מסביר כי הבעיה המרכזית שהפרויקט נועד לפתור היא "הנתק שחווים עורכי דין בעת המשפט". לדבריו, השימוש בטכנולוגיה האלחוטית מאפשר לעורכי דין, בין היתר, "לבצע מחקר בין כותלי בית המשפט ובמהלך המשפט".⁴⁵ ברם, נתק מכוון ומבוקר מהעולם החיצוני הוא אחת המטרות שהחברה מבקשת להשיג באמצעות הקצאת אתר מיוחד להליך המשפטי. נתק מהעולם החיצוני מאפשר הקשבה ממוקדת ודרוכה להליך המשפטי ומקדם את השגת יעדיו – בירור עובדות ועשיית צדק באופן בלתי תלוי וללא הסחות דעת.⁴⁶ קשה להגיע להקשבה כזאת בבית משפט אלחוטי, שהוא למעשה, פורטל (שער כניסה) לסייברספייס. טכנולוגיה המאפשרת חדירה של עוד ועוד מידע ונתונים אל המשפט בזמן התנהלותו אינה עולה בקנה אחד עם העיקרון הפואטי – שעל פיו יש לצמצם –

44 ראו J. Kornowski, "Balancing Life and Practice: The Case for Wireless Courthouse" באתר האינטרנט, <http://www.lexisone.com/balancing/articles/092002a.html>

45 שם.

46 מעניין לציין כי אחת הבעיות המרכזיות שעמדו בפני תקשורת רדיו בתוך בתי המשפט הייתה שהארכיטקטורה ה"מבוצרת" של בנייני בתי המשפט יצרה שטח מת לתקשורת רדיו. כפי שמסביר ג'ו קורנובסקי: "מרבית בתי המשפט המודרניים נבנו, משיקולי בטחון, מבטון ומפלדה, והם מצליחים לחסום ביעילות רבה חלק גדול מתדרי הרדיו המשמשים להעברה אלחוטית של נתונים וקול ממקומות מרוחקים" (שם).

מראית פני הצדק

לבקר ולהגביל את המידע שבו ניתן להשתמש במשפט, ולהציג מידע מצומצם זה באופן קפדני ומאורגן, ואולי אף עומדת בסתירה לו.

למרות השימוש בטכנולוגיה מתקדמת, בתי משפט אלוטיים משמרים את המסגרת הפואטית הבסיסית, ועדיין נדרשת נוכחות פיזית של הצדדים המעורבים בהליך במקום מסוים ובזמן מסוים. בבניין בית המשפט מתרחש מפגש ממשי בין שופטים לבעלי דין, המתנהל בעיקרו בהתאם לתבניות המוכרות. אך ההתפתחות הנוספת שאסוקור – בתי משפט וירטואליים – מרחיקה לכת בהרבה. המונח "בית משפט וירטואלי" אינו מייצג רעיון דמיוני ובלתי מציאותי, אלא הוא כינויה של חלופה זמינה מבחינה טכנולוגית ומבחינה מעשית, שכבר היום אפשר לבחור בה. מימוש קיצוני שלה מיתר את בנייני בתי המשפט וגם את הנוכחות הפיזית של הצדדים ושל השופטים. כל מה שנדרש לצורך המעשה השיפוטי הוא גישה לערוצי תקשורת דיגיטליים ולמסכים.

שימוש בטכנולוגיות דיגיטליות לצורך הצגת עדויות, במיוחד במקרים שבהם העדים מרוחקים מבית המשפט, נפוץ למדי בהליכים משפטיים כבר כיום.⁴⁷ אולם בית המשפט הווירטואלי מכוון ליישום רחב בהרבה של האפשרויות הגלומות בטכנולוגיה הדיגיטלית. הרעיון הזה שם את הדגש בתפקידו של המשפט כמארגן מידע, ובאפשרויות המהפכניות הגלומות בעניין זה בטכנולוגיות העכשוויות. במאמר הבוחן את השלכות העכשוויות והעתידיות של "התדיינות רוויית טכנולוגיה" (technology augmented litigation) פרדריק לדרר כותב (ההדגשה אינה במקור):

בית המשפט הוא גם מקומה של השפיטה וגם מוקד של מידע. מחוצה לו מידע נאסף וממוין, ואז מובא לבית המשפט לצורך הצגתו. לאחר שהוצג, נפרסות בפני קובעי העובדות תאוריות פרשניות שונות, והם מנתחים את המידע בהתאם לכללים מוכתבים מראש... ומחליטים בדבר התוצאה והכרעת הדין. תוצאה זו... נמסרת, כנדרש, למערכת המשפט. לפיכך, בית המשפט הוא לבה של שיטה מורכבת של שינוע מידע וניהולו.⁴⁸

47 S. Nauss Exon, "The Internet Meets Obi-Wan Kenobi in the Court of Next Resort", *Boston University Journal of Science and Technology Law* 8 (2002), pp. 1–36, 5

48 F.I. Lederer, "Trial Advocacy: The Road to the Virtual Courtroom? A Consideration of Today's and Tomorrow's High-technology Courtrooms", *South Carolina Law Review* 50 (1998–1999), pp. 799–844, 803. ראו גם M. Ethan Katsh, *Law in a Digital World*, Oxford 1995. קטש כתב: "דרך אחת להבין את ההליך המשפטי היא לתפוס את המידע כלבו של ההליך ולראות את עיקר עבודת המשתתפים כעבודה הכרוכה בתקשורת. בתהליך זה המידע תמיד זורם – מהלקוח אל הפרקליט, מהפרקליט אל חבר המושבעים, מהשופט לציבור, מהציבור לממשלה וכך הלאה" (עמ' 7).

שולמית אלמוג

מנקודת מבט פואטית, אם תפיסת המשפט כשיטה המופקדת בעיקר על ניהול מידע מאפילה על תפיסת המשפט כשיטה שבמרכזה ההליך השיפוטי, הרי לא מפתיע שכלים מסורתיים ששימשו לניהול יעיל של המשפט מתיישנים ומוחלפים בכלים הרלוונטיים לניהול ולארגון של מידע דיגיטלי.⁴⁹ כלים משוכללים כאלה הופכים להיות זמינים יותר ויותר.⁵⁰

מבחינה מעשית, התנאים שהיו בעבר הכרחיים לקיום ההליך, הופכים לכמעט מיותרים. העברה של תמונות וקובצי טקסט מאפשרת לכל הנוגעים בדבר גישה להליך באמצעות מחשב. משפטים יכולים להתנהל כאשר המתדיינים, השופטים, חברי המושבעים והעדים נמצאים בפינות שונות של העולם.

יתרה מזאת, חלק גדול והולך של החומר המוצג בפני השופטים במהלך המשפט הוא דיגיטלי. משמעות הדבר היא כי יש צורך בטכנולוגיה דיגיטלית לעיבודו ולהצגתו. לדרר מגיע למסקנה כי "בית משפט וירטואלי, המבוסס על העברת קובצי טקסט ואודיו, הוא עתה אפשרי... בית המשפט הווירטואלי יהיה בית משפט שבו המשתתפים, העשויים להימצא פיזית כמעט בכל מקום שהוא, יופיעו יחדיו באמצעות כלים אלקטרוניים, ממש כאילו היו מצויים באותו מקום פיזי".⁵¹

49 ניתן בקלות להעלות על הדעת תוכנות מסוג BPM (Business Program Manager), המיועדות להפוך את התהליך השיפוטי כולו לאוטומטי. תוכנת BPM הופכת תהליכים ארגוניים לאוטומטיים, מנטרת אותם, מפקחת עליהם ומייצלת אותם. כך היא מייצרת כמה מן האינטרא-אקציות או מתהליכי קבלת ההחלטות האנושיים; ראו <http://www.bpm.com/AboutUs>. ימים יגידו אם סוג התיווך החדש שמציעה תוכנת BPM יוכל להתקיים לצד הפואטיקה המשפטית, הפורמלית והלא פורמלית גם יחד.

50 ואמנם, הקלטות וידאו של הליכים, עדויות המוקלטות או מועברות בשידור בזמן אמת, מחקר משפטי במאגר "לקסיס" על כס השיפוט ובשולחנות הפרקליטים, הקלטת תצהירים בווידאו ושימושים אחרים בטכנולוגיות עדכניות מודגמים בפרויקט Courthouse 21, המשותף למוסדות אקדמיים ולגופים ממשלתיים. ראו <http://www.ncsc.dni.us/ncsc/bulletin/v06n01.htm>. כחלק מיישום הפרויקט, בית הדין הצבאי לערעורים בארצות הברית ערך באחד מאולמות הפרויקט משפט שבו שניים מהשופטים השתתפו בדיון באמצעות ועידת וידאו; ראו *United States v. Salazar*, 44 M.J. 464 (C.A.A.F. 1996); וכן לדרר (לעיל, הערה 48), עמ' 802, הערה 49.

51 לדרר (לעיל, הערה 48). ייתכן שלא רחוקה העת שבה יחליפו הולוגרמות איכותיות רב-ממדיות, נוסח חזון Holodeck (סימולטור שהותקן בחללית "מסע בין כוכבים"), את הדימויים הדו-ממדיים שמספקים היום מסכים קונוונציונליים; לתיאור עתידי של בית המשפט הסייברי, שיעשה שימוש בדימויים הולוגרפיים, ראו אקסון (לעיל, הערה 47). הרעיון אמנם נשמע חדשני, אולם השימוש בדימויים הולוגרפיים להצגת דימויים מבית המשפט עשוי להסתכם בניסיון ליצור מחדש כלים פואטיים אנלוגיים באמצעים דיגיטליים. תמונות תלת-ממדיות מאפשרות לאדם לחוות את "יומו בבית המשפט" המסורתי, אפילו ללא קיומו הממשי של אולם המשפט הפיזי. להרחבה על הקשר בין אפשרויות הולוגרפיות ומושגים פואטיים ראו J.H. Murray, *Hamlet on the Holodeck*.

מראית פני הצדק

מה צופן העתיד? האם ההישגים המפוארים של האדריכלות המשפטית יישטפו בזרם של דימויים דיגיטליים, אשר ייווצרו בהדרגה בהליך המשפטי החדש? האם מהלך כזה יוביל לכישלון פואטי או לצמיחתה של פואטיקה חדשה ומעודכנת? לדרר מנסה את השאלה כך: "בתי משפט וירטואליים ומשפטים וירטואליים מאיימים על תחושת המקום ועל הדרת הכבוד. כיצד יתפסו אנשים את משמעותו של הצדק השיפוטי הוירטואלי?"⁵²

זוהי אכן שאלת המפתח. חוסר הוודאות בנוגע לדרכי הבניית המשמעות בעתיד נוגע ביסודו של הרעיון הפואטי. האם המשפטים הוירטואליים יצליחו להפיק ייצוגים שיהיו אפקטיביים לא פחות מן הייצוגים שהופקו עד כה באמצעות ההליכים המסורתיים, המונחים על ידי תפיסות קונבציונליות של מקום וזמן? האם בסביבה רווית טכנולוגיה דיגיטלית יהיה עוד צורך באמצעים הרטוריים אשר שוכללו במשך דורות? בשלב זה אני מבקשת לעמוד על כמה תוצאות אפשריות של המעבר מייצוג עשיית הצדק בהליך "קונבציונלי" לייצוג האפשרי בהליך "דיגיטלי".

ה. דיגיטציה של המשפט

אפתח בתיאור הקושי שמעמיד המצב הדיגיטלי בפני אחד הרעיונות המרכזיים ביותר שעליהם מבוססת הפואטיקה המשפטית (ואולי כל שיטה פואטית) – רעיון הסופיות. רעיון הסופיות משמעו תחושת הסיום, כשם ספרו הידוע של מרק קרמוד.⁵³ מבעים – מובנים או מורכבים ומסובכים ככל שיהיו – מגיעים אל רגע השלמתם, אל הרגע שממנו לא ניתן עוד לשנותם. תחושת הסיום נוצרת עם איתור הרגע הזה, ואז נקבע שהמבע סופי. דמסקה מתאר את חשיבות היכולת הזאת בהקשר של הליכים משפטיים: "את האווירה הדרמטית בבית המשפט מגבירה אפשרות הסופיות, הכרוכה בהכרעה השיפוטית: נסתיימו סיבובי החבטות שמאפשרת הפרוצדורה המשפטית, עד שמגיעים להכרעה בפני הערכאה הגבוהה ביותר".⁵⁴

היכולת לזהות שמבע או מסר הם בעלי סטטוס סופי מתקשרת גם לגישות פרשניות הכרחיות. הכרה בסופיותו של מבע יוצרת נקודת ציון שניתן להתייחס אליה, והיא

The Future of Narrative in Cyberspace, New York 1997, p. 15. טכניקות מקבילות

מאפשרות לרופאים לבצע דיאגנוזה רפואית ממרחק.

52 לדרר (לעיל, הערה 48), עמ' 841 הערה 49.

53 בהשאלה משם ספרו הידוע של פרנק קרמוד: F. Kermode, *The Sense of an Ending*, Oxford 2000

54 ראו M. Damaška, *The Faces of Justice and State Authority*, New Haven 1986, p. 62

שולמית אלמוג

ניתנת לזיהוי ולפרשנות של בני השיח ובנותיו. ללא איתור נקודות הסיום של מבעים, לא ניתן לכוון מצע משותף לשיח מהותי.

אחת ממשימותיה של הפרוצדורה המשפטית היא הגדרת סטוס הסופיות והגנה עליו. ההליך המשפטי מתקדם באמצעות צירופם של מהלכים, שכל אחד מהם הגיע לסופו.⁵⁵ עקרון הסופיות בהליך המשפטי בא לידי ביטוי, למשל, בכללי הפרוצדורה, הקובעים כי מרגע שהועלתה טענה בפני בית המשפט ניתן לשנותה רק באישור בית המשפט. רעיון הסופיות נשען על תפיסה לינארית-אנלוגית של זמן, ובבסיסו היכולת להצביע על רגע ניתן לזיהוי שבו המבע עובר משליטת יוצריו, שהם בעלי הפרווגטיבה לחתום אותו ולהפוך אותו לסופי, לתחומם של הנמענים. המצב הדיגיטלי מטשטש את גבול הזמן שהיה ברור עד כה וסימן את הפיכת המבע לסופי. במקרים רבים אובדת ליוצרים הפרווגטיבה שהייתה להם, השליטה בחתימת יצירתם. הטכנולוגיה הדיגיטלית, המאפשרת לעתים לאחזר גרסאות קודמות של מבעים ולשחזר את יצירתם או את עריכתם,⁵⁶ מובילה לשיבוש של תפיסות הזמן הכרוכות בייצוג ולטשטוש הגבולות בין יוצרים לקהלם. הנמענים יכולים להפוך לצופים (אולי מציננים), החווים את ההווה ואת העבר של המבע בעת ובעונה אחת. על אלה מתווספים המהירות שבה ניתן להעביר דימויים דיגיטליים ונפחם הבלתי ניתן לשליטה ולפיקוח של דימויים אלו. התוצאות המצטברות של גורמים אלה הן שינוי מובהק של תחושת הסיום, ומכאן – שינויים בעילותה של הפואטיקה הקונונציונלית, אשר הבנתה ועיצבה את ההליך המשפטי עד כה.

גורם חשוב נוסף בהקשר זה הוא האפשרויות הגלומות בטכנולוגיות הדיגיטליות בכל הנוגע להפקתם, הצגתם והעברתם של מסמכים. הפקת מסמך כקובץ דיגיטלי היא היום משימה פשוטה, אפילו טריוויאלית. היכולת לשגר ולהפיץ בנקל קבצים כאלה הביאה לגל של חידושים ולהתייעלות בהליך המשפטי. בתי משפט רבים מאפשרים היום למתדיינים לקבל ולשגר כתבי בית דין, לעקוב אחר מהלך הדיון ומצב התיק ולקבל את הכרעת הדין באמצעות רשת האינטרנט.⁵⁷ שיטת "התיק האלקטרוני" (electronic filing),

55 למשל תקנה 92 לתקנות סדר הדין האזרחי, התשמ"ד-1984.

56 השימוש במטה-מידע – ניתוח הנתונים הקיימים בקבצים ובמסמכים הנמצאים במחשב אולם אינם מוצגים ישירות לצופים – כבר זכה לתשומת לבם של עורכי דין ואנשי עסקים, שכן הוא מעלה שאלות של רשלנות מקצועית ושל קבילות ראיות המבוססות על מטה-מידע; ראו D.A. Karp, "Revealing codes", בתוך <http://www.pcmag.com/article2/0,1759,1585411,00.asp>

57 לדוגמה, באתר האינטרנט של הרשות השופטת ניתן לעיין בתיקים ולברר מועדי דיונים (מידע זמין לכלל הציבור), לברר סטוס אישורי מסירה ומסמכים (לצדדים המעורבים בתיק) וכמובן לעיין בפסקי הדין שניתנו; ראו <http://info1.court.gov.il/public>. כמו כן, בארץ הונהג פרויקט ניסיוני של "בית משפט ללא נייר"; ראו "דוח הוועדה לבהינתן פתיחת בתי המשפט בישראל לתקשורת אלקטרונית", ירושלים התשס"ה (דוח ועדת בייניש), סעיף 107. בהיכל המשפט בחיפה

מראית פני הצדק

המחליף את התיק הפיזי ובו מסמכים מודפסים, מייעלת מאוד את ההליך ומקצרת את משכו במידה ניכרת. עם זאת מבחינה פואטית ייתכן שבהתמשכות ההליך יש היגיון עמוק. אפשר שרק בחלוף זמן מסוים מוקנים להליך המשפטי המשקל והמשמעות הדרושים לו כדי להפוך לייצוג משמעותי של הצדק, המשכנע את קהלו בסמכות הטבעה עמו. ההליך המשפטי בנוי משלבים, המונחים זה על גבי זה עד ליצירת מבנה איתן דיו לתקף את נעילתו של ההליך, הלוא היא ההכרעה השיפוטית. כל שלב במהלך, ובכלל זה משך הזמן הנדרש להשלמת כל שלב, נחוץ ליצירת התחושה שנעשה צדק. ההפסקות בין השלבים דרושות לצורך השלמתו האופטימלית של המהלך. התקדמות הדרגתית, המתנהלת באופן לוגי ומוקפד, שיש בה הפסקות או השהיות נאותות ובלתי מופרזות באורכן בין השלבים השונים, היא חלק בלתי נפרד מיצירת ייצוג הולם של עשיית הצדק באמצעות ההליך. מחשבו של המשפט על כל שלביו ושימוש אינטנסיבי בטכנולוגיות החוסכות זמן משנים באופן דרמטי את קצב ההליך ואת משכו. כשם שמציין פול ויריליו, תמצית המצב הדיגיטלי היא מהירות.⁵⁸

נוסף על כך, ככל שגוברת האפשרות להשיג יעילות רבה יותר במונחים של זמן, גובר הלחץ על המשתתפים בהליך לשתף פעולה ולהתייעל גם כן. שופטים מוצאים עצמם נדרשים לספק הכרעה מהר ככל האפשר. פרק הזמן הנחשב לנאות להבשלת ההכרעה השיפוטית הולך ומתקצר. המגמה לקצר את ההליכים עשויה לעורר מגוון שאלות.⁵⁹ ענייננו כאן הוא האופן שבו קיצור כזה עשוי להשפיע על ייצוג עשיית הצדק. היעילות שמביאות עמן הטכנולוגיות הדיגיטליות אינה יתרון שניתן להתעלם ממנו או לוותר עליו; עם זאת, המהירות והקצב המאפיינים את המצב הדיגיטלי מצריכים מחשבה על ייצוג חדש של עשיית צדק, כזה שיהלום אותם. לצד המהירות חסרת התקדים, המצב הדיגיטלי יוצר גם סוג חדש של עיכוב, אשר

הותקנו מסכים דיגיטליים, אשר יציגו את סדר הדיונים המתקיימים באולמות בפנינות המתנה מחוץ לאולמות. נוסף על כך, באולמות עצמם הוכנה תשתית המאפשרת לעורכי הדין לקבל באמצעות מחשב נייד את הפרוטוקולים ישירות למחשב ואף להתחבר למשרד ולקבל חומר רלוונטי; ראו <http://www.kan-naim.co.il/artical.asp?id=2694&cid=97>

58 פ' ויריליו, "קיברנטיקה וחברה", 'אילת ון-אסן' (עורכת), תרבות דיגיטלית: וירטואליות, חברה ומידע, תל אביב 2002, עמ' 111-123, בעמ' 116.

59 למשל החשש כי שיקולי היעילות יפגעו בזכותם של המתדיינים להליך הוגן ובאמון הציבור במשפט; ראו מ' אגמון-גונן, "אי תלות שיפוטית? האיום מבפנים?", המשפט 18 (2004), עמ' 2-15, 2. ראו גם פסק דינה של אגמון-גונן, שביטל חלק מתקנות פרק 110 לתקנות סדר הדין האורחי (הפרק העוסק בסדר דין מקוצר): ת"א (י"ם) 4050/01 עיריית ירושלים נ' מחמד (טרם פורסם). לדיון בפסק הדין ובתקנות סדר הדין המקוצר ראו 'שילה', "צדק דחוי עדיף על אי צדק מהיר", עלי משפט ג (תשס"ג), עמ' 317-353.

שולמית אלמוג

כונה "אסתטיקה של השהייה" (aesthetics of delay), ואופיין כ"דפוס של עיכוב בזמן המציין התקשרות ואינטראקציה עם מסמך, תמונה או תכנית מרוחקים".⁶⁰ ההשהיות התכופות בעת העברת מידע דיגיטלי ושליפתו יוצרות מקטעי זמן שקיומם ומשכם אינם מתוכננים ואי־אפשר לשלוט בהם. הפואטיקה המשפטית המסורתית משתמשת לעתים קרובות בהשהיות ככלי ליצירת ייצוג מסוים, למשל פרק הזמן הקצר והטעון החולף בין הכרזה על כניסת השופטים לאולם בית המשפט ובין הרגע שבו הם אכן נכנסים אליו; או פרק הזמן המתוח, שזכה לביטויים רבים בתרבות הפופולרית, בין הרגע שבו נמסר הדף עם הכרעת המושבעים לשופט או לשופט ובין החזרתו למושבעים וההכרזה על ההכרעה. רגעים כאלה הם השהיות, המשרתות בין היתר מטרה אסתטית. אולם בניגוד להשהיות הדיגיטליות, מקטעי זמן אלו מבטאים שליטה במתרחש. עיתוי ההשהיה ומשכה נשלטים ומבוקרים בידי מנהלי ההליך. ההשהיות הנוצרות בשל אילוצים דיגיטליים מציבות אתגר חדש בפני מערכת, שהייתה רגילה להשתמש בהשהיות ככלי המבטא שליטה במתרחש.

פן נוסף של המצב הדיגיטלי שיש לו השפעה על הפואטיקה המשפטית הוא השינוי במהלך הזהיר והקפדני של איסוף הראיות הרלוונטיות להליך המשפטי. כפי שכבר צוין, המשפט הוא שיאה של התנהלות רבת־שלב, שחלקם סמויים מן העין הציבורית.⁶¹ שלב הצגת הראיות הקבילות שאב את כוחו ואת סמכותו מהיותו מהלך חד־פעמי, המתרחש באותו יום סמלי ודרמטי, "יומה בבית המשפט" של המתדיינת.⁶² כאשר הצגת הראיות היא דיגיטלית, חשיבותו של "היום בבית המשפט" פוחתת מאוד. קובץ דיגיטלי המכיל עדות, בניגוד לעדות בבית המשפט ולמוצגים פיזיים המונחים בפני השופטים, עשוי להיות מוצג שוב ושוב, ללא קשר לסטטוס שההליך נמצא בו. כמו כל מוצר דיגיטלי, אפשר לערוך אותו, לשנותו, להפיצו ולהציגו בהקשרים שונים ומשונים, וכך לתרום לשחיקת הסגולה הייצוגית האידיוסנקרטית של תהליך איסוף הראיות עד כה.

כבר בתחילת שנות השמונים, עקב המעבר מצורות מסורתיות של איסוף ראיות לצורות חדשניות, טען דמסקה כי הדינמיקה של דיני הראיות מובילה לעבר "פסטיש (pastiche) מיוחד במינו". כמו תיאורו של ג'יימסון את הארכיטקטורה המדהימה של מלון "בונאוונטורה", גם תיאורו זה של דמסקה ניהן בעצמה נבואית; הוא כמו מתכתב

R. Shields, "Hypertext Links, The Ethic of Index and Its Space-Time Effects", A. Herman and T. Swiss (eds.), *The World Wide Web and Contemporary Cultural Theory*, New York and London 2000, pp. 145–160, 157

61 דמסקה (לעיל, הערה 54), עמ' 47–48.

62 שם, עמ' 62.

מראית פני הצדק

עם הניסיונות העכשוויים של דיני הראיות להחיל ולהכיל את זרם החידושים הדיגיטליים.⁶³

התוצאה המצטברת של האפשרויות הדיגיטליות, לרבות בתי משפט אלחוטיים ווירטואליים ועדויות דיגיטליות, היא השפעה ארוכת טווח על הפקתם ועל קליטתם של הייצוגים המשפטיים.⁶⁴

אחד מתפקידיה המרכזיים של פואטיקה משפטית הוא ארגון המידע וניהולו. אמנות המשפט מגולמת במידה רבה במומחיות של חלוקת המידע, ארגונו והצגתו. אולם המיומנות המיוחדת של אמנות המשפט אינה הצגת מידע רב ככל האפשר; להפך, כוחה הוא בבחירה, שמטרתה לצמצם את כמות המידע שיש לעשות בו שימוש לצורך הכרעה. המידע המצומצם אשר נבחר מוצג באופן קפדני, כך שייצור מבנה יציב דיו לתמוך בהכרעה הנורמטיבית.

העולם מצוי כיום בעיצומו של מעבר מתפיסות אנלוגיות של זמן ומרחב לתפיסות שביכולתן לדור בכפיפה אחת עם אופייה של הסביבה הדיגיטלית. יש במעבר יתרונות עצומים, אך גלומים בו גם קשיים שיש להידרש אליהם. האם ניתן יהיה לשמר את אופיים הייחודי של הייצוגים המשפטיים בסביבה דיגיטלית? האם ישמור ההליך המשפטי על מעמדו הנישא? האם תביא המציאות הדיגיטלית ליתור הייצוגים המשפטיים הישנים, שההליך המשפטי הוא בית היוצר העיקרי שלהם? האם ייווצרו ייצוגים חדשים, והאם יהיו בעלי עצמה מספקת להתבלט על רקע סביבה עתירת דימויים? האם יהפוך הצדק לפחות "אמיתי" ולפחות נתפס, או אולי הליכים מקוצרים, נתמכי טכנולוגיה משוכללת, הם שיעשו אותו ל"נראה" יותר מתמיד? אלה הן מקצת השאלות הבווערות בתחום.⁶⁵

63 C. Buccafusco, "Gaining/Losing the Metaphors of Law: A Perspective on the Law, or Keeping Visual Evidence in Perspective", *University of Miami Law Review* 58 (2004), pp. 609–651

64 עוד עניין שכדאי להזכיר בהקשר זה הוא שהמצב הדיגיטלי מזמן גם דרכים חדשות ונגישות ליצירת ראיות אשר הופכות למקור ראיתי חדש, בעל ערך מייצר משמעות, למשל צילום בוידאו של שחזור רצח המשמש אמצעי ראיתי מרכזי להנצחת המעשה, או צילום "הודאות" נאשמים ועדויות שלהם. אמצעים אלה מחזקים לכאורה את נראותו של הצדק, ודווקא בשל כך הביקורת על השימוש בהם כמניפולטיבי וכמטעה גדולה יותר. לדיון מעניין בתופעה זו ראו J.M. Silbey, "Videotaped Confessions and the Genre of Documentary", *Fordham Intellectual Property, Media and Entertainment Law Journal* 16 (2006), pp. 789–807 ; idem, "Filmmaking in the Precinct House and the Genre of Documentary Film", *Columbia Journal of Law and the Arts* 29, 2 (2006), pp. 107–180

65 ועדת בייניש הקדישה זמן רב לבחינת הסיקור האלקטרוני של בתי המשפט. למסקנותיה בדבר החסרונות שבכך ראו סעיף 90 לדוח הוועדה (לעיל, הערה 57). מעניין לציין בהקשר זה את

שולמית אלמוג

עד לאחרונה, הייצוג היה בעיקרו מאורגן על פי מחלקות (compartmental). יצירה בדימונית, ציור, צילום – כל אחד מהייצוגים האלה היה מסמן מובחן, המשוך לשדה סמנטי מוגדר, הצפוי לעורר תגובות וקונוטציות מסוימות. הייצוגים המשפטיים, שהם ייחודיים וחד-פעמיים ובה בעת קשורים קשר הדוק לשורה ארוכה של ייצוגים קודמים, הפכו למסמנים יעילים. היום פני הדברים שונים. הייצוג כבר אינו מאורגן במחלקות. בכל ייצוג טמונה אפשרות זמינה וקלה לביצוע של המרה מוחלטת, ועל כן כל דימוי הטוען לערך ייצוגי חשוד בכך שאינו מייצג את מה שהוא אמור לייצג. התפשטותו של המצב הדיגיטלי וחלחולו לכל תחום חיים עכשווי משפיעים על עיצוב התפיסות הקוגניטיביות שלנו, בדיוק כפי שהשפיעו עלינו טכנולוגיות העבר, שהיה להן מונופול על העברת המידע והידע במרחב ובזמן.

אינני מבקשת להעלות כאן הצעות נורמטיביות ספציפיות לשינויים מהותיים ופרוצדורליים בדינים הקיימים, אולם אני מבקשת לטעון כי בדרכו "למשב את המערכת המשפטית" או "למשפט את המרחב הדיגיטלי" על המשפט לשמר את אותם מאפיינים יסודיים שלו הנובעים מקיומו של מנגנון פואטי יציב, המבוסס על חלק מכליו המסורתיים. למשל, נראה שפרויקט בית המשפט הווירטואלי הוא בגדר "צעד אחד רחוק מדי" באתגור אותם כלים פואטיים היוצרים את הייצוגים החזותיים המסורתיים של עשיית הצדק. קו התפר שבין בית המשפט הממוחשב (wireless), המבוסס על טכנולוגיה דיגיטלית, לבין בית המשפט המתקיים כולו בסביבה וירטואלית, הוא אולי קו הגבול שאותו אל לו למשפט לחצות אם יעדיו המסורתיים עומדים בעינם. על מנת לזהות נכונה את אותו קו גבול, יש להיות מודעים לתפקידו המתווך של המשפט, ולתפקודם של הכלים הפואטיים במילוי תפקיד זה. חשוב לתת את הדעת על כוחו של ההליך המשפטי ביצירת מראית העין של עשיית הצדק ושל כינון סמכותו של המשפט, ולבחון בוהירות שינויים שעלולים להפוך אותו ל"צורה מחוקה".

עמדתו הנחרצת של פרופ' מנחם מאוטנר נגד פתיחת בתי המשפט בישראל לתקשורת אלקטרונית, כפי שהביעה בפני ועדת בייניש: "המשפט מהווה מערכת תרבותית נבדלת, בעלת לוגיקה, ערכים, מושגים וכללי הנמקה ייחודיים לה. על פי גישה זו, ישנה חשיבות רבה בשמירה על הפרדה נוקשה בין תרבות המשפט ובין תרבויות אחרות, ובעיקר התרבות היומיומית, תרבות הפוליטיקה ותרבות התקשורת. סיקור אלקטרוני של הליכי משפט עלול להוביל לידי השתלטות של לוגיקה חיצונית על המשפט, תוך שינוי התנהגותם של המשתתפים בהליכי המשפט ועיוות הדרך בה יקבלו השופטים את הכרעותיהם. טשטוש הגבולות בין המשפט לבין התרבות היומיומית ותרבות התקשורת עלול לפגוע בדרך התנהלותם של הליכי המשפט ולסכן את הערכים עליהם מושתת המשפט, ובהם טוהר ההליך השיפוטי והזכות להליך הוגן"; שם, סעיף 16.

ו. סוף דבר: עצים, אבנים ומראית העין

מעשה באדריכל זקן שהיה חביב על הקיסר, בשביל הארמונות וההיכלות והמקדשים והמבצרים שבנה לו, שהיו נאים ומשובחים מכל הבניינים שבנו כל הקיסרים שלפניו. פעם אחת נתן הקיסר בידו לבנות לו ארמון חדש. יצאו שנים ולא נבנה הארמון שהזקין האדריכל ולא הלך לבו אחר העצים והאבנים. החלו מזרזים אותו. נטל בד וצייר עליו צורת ארמון ועשה בחכמה שכל אחד ואחד רואה בה ארמון ממש. שלח והודיע לקיסר שכבר נבנה הארמון. בא הקיסר וראה והיה שמח שמחה גדולה, לפי שהיה הארמון נאה מכל הארמונות שראה מימיו. באו ולחשו לקיסר, אין כאן לא ארמון ולא שמץ ארמון, אלא צורה מצויירת על בד. שמע הקיסר וכעס. אמר לו, אני רוממתיך מכל הבנאים והאמנתי בכך אמונה גמורה ואתה עושה לי כך. עמד האדריכל משתומם, מה רע עשיתי? אמר הקיסר, עדין אתה שואל, לא די שלא עשית מה שפקדתי עליך אלא שרמית אותי והעמדת צורה מחוקה במקום בנין. אמר האדריכל צורה מחוקה אתה אומר? הבה ונראה. הקיש באצבע על הדלת המצויירת. נפתחה הדלת ונכנס האדריכל ושוב לא יצא משם.⁶⁶

קטע קצר זה מתוך "עד הנה" של עגנון, עשוי כמובן להתפרש בכמה אופנים. אני מבקשת לקרוא אותו ביחס ליצירה ולקליטה של ייצוגים. ההתבוננות האפלה משהו המובאת כאן, הנוגעת למהותו של כל מאמץ מימטי, רלוונטית גם לזה הנערך על ידי המשפט.

בניסוחו של רונלד דבורקין, כולנו נתיני אימפריית המשפט, הכפופים למשטר הנוהג בה, לשיטותיה ולאידאליים שלה.⁶⁷ עם זאת, במחוזות האימפריה שבהם מערכת המשפט מייצרת ייצוגים של צדק למען נתיניה הכפופות הופכת לסמכות, מאחר שלכל אחת ואחד שמור הכוח לקבל ייצוג מסוים ולראות בו ייצוג מבוסס או לדחות אותו מן הטעם שהוא מחוסר תוקף. כוחם של הייצוגים המשפטיים אינו נובע מההכרזה שיש להם תוקף, אלא מקבלה אמיתית שלהם על ידי קהלם. קבלה כזאת אינה מעשה חד־פעמי, אלא מהלך מתמשך. ייצוגים שפעלו בעבר עשויים לאבד את כוחם ולהפוך ל"צורה מחוקה". במקרה כזה לא תוכל הכרזה או קביעה חיצונית למלא אותם תוכן. מבחינה זו, בכל הנוגע לייצוג, לנתיני אימפריית המשפט שמורה תמיד סמכות עצמאית. אולם מה קורה כאשר הייצוגים הוותיקים חדלים מלייצג, או משום שהחומרים המרכיבים אותם – העצים והאבנים של האדריכל הזקן – אינם ניתנים עוד לשימוש באופן שבו השתמשו בהם בעבר והשימוש בתחליפיהם הדיגיטליים טרם השתרש, או

66 ש"י עגנון, "האדריכל והקיסר", עד הנה, תל אביב 1964, עמ' 54.
67 R. Dworkin, *Law's Empire*, Cambridge, Mass. 1986, p. vii

שולמית אלמוג

משום שלחשו באוזני הקהל לחישה שערערה את אמונו בייצוגים הקיימים? אם ייצוג מאבד מכוחו מתעוררות בעיות אחדות. המצב הדיגיטלי יוצר אי-ודאות בשאלה אם "העצים והאבנים" מתאימים לייצור ייצוגים; הסערה הדיגיטלית היא הלוחשת באוזנינו כי אין כאן לא ארמון ולא שמץ ארמון אלא צורה מצוירת על בד. בסביבתנו החדשה, הדיגיטלית, מתעמעמת הייחודיות של ייצוגי המשפט. בשל חוסר היכולת לייצר אותם, או בשל חוסר היכולת לקלוט אותם, הם עשויים להיבלע בזרם הייצוגים האחרים, עד לאבדן היכולת לייצג משמעות באופן מספק. כמה הוגים כבר עמדו על הצורך להתאים דפוסים ישנים של הבניית משמעות למציאות החדשה, ויש תחזיות שיצמח עולם ייצוגים חדש, שיעוצב לא באמצעות הבחנה בין ממדים מוגדרים היטב של מרחב וזמן אלא באמצעות פרמטרים של נגישות למידע.⁶⁸ יש הצופים צמיחת תרבות חדשה של ייצוג, אשר תאופיין בפואטיקה גלובלית. תחזיות כאלה מתקבלות על הדעת, אולם נראה כי שימת הדגש בסוגיות של גישה למידע, עלויותיה של גישה זו ושליטה כלכלית במידע, עשויה לעמעם את הצורך במציאת דרכים הולמות להבניית משמעות. יהיה אכן צורך בביטול רבים מהגבולות הקיימים ואולי בסרטוט של גבולות חדשים, אשר יבחינו בין סוגים שונים של מבעים דיגיטליים. האתגר המרכזי של הפואטיקה המשפטית הייחודית יהיה ייצור ייצוגים השונים באופן מידי ובולט משלל הייצוגים האחרים הסובבים אותנו. היכרות קרובה עם רעיונות פואטיים ותיקים עשויה להועיל בביצוע משימות אלה.

אשוב בנקודה זו לסיפורו של עגנון, העוסק בקושי שאנו חווים כאשר ייצוגים חדלים מלייצג. בסיפור עצמו טמון זרע הפתרון, שכן הכרה בקיום הפואטיקה והמודעות לאופני הפעולה שלה הם צעדים ראשונים וחיוניים בדרך לעדכונו ולשכלולו של המנגנון הפואטי. התחבולה שהפיקה לכאורה אשליה גמורה, "צורה מחוקה" של התוצר ה"אמיתי", מתגלה ככלי שיצר מבנה יציב בעל יסודות עמוקים. הקיסר נותר מאחור, ועמו כל אלה שהאמינו כי ארמונות גדולים ניתן להקים רק באמצעות עץ ואבן. האדריכל הזקן, שהידע וההשראה גם יחד אפשרו לו למצוא חומרי בניין חדשים, הקים את הארמון המרשים ביותר בקריירה שלו, אך לא הצליח לגרום לקהל לראות את יופיו. בסיפור של עגנון נותר האדריכל הזקן מעבר לספו האחר של ייצוג שלא התקבל, ובחר שלא לחזור. במציאות לא ניתן לעקוף כך את הצורך למצוא שפה שתייצר ייצוגים יעילים שיספקו את הכול – אדריכלים, קיסרים והלוחשים באוזניהם. הטכנולוגיה

68 הערה טיפוסית בהקשר זה: "לוגיקה חדשה צמחה. מאבקי הכוחות הגדולים ביותר של הסייברספייס יינטשו על טופולוגיה, קישוריות וגישה אלקטרונית – לא על גבולות וטריטוריות";

W. Mitchell, *City of Bits*, Boston 1995, ch. 4

מראית פני הצדק

הדיגיטלית מזמנת אפשרויות פואטיות חסרות תקדים. מקורות היצירתיות מתרחבים. ניתן לראות ולשמוע ביטויים מידיים של רעיונות יצירתיים פרוצים. עם זאת, ארמונות דיגיטליים, כמו מבנים חשובים אחרים, חייבים להיות מתקבלים על הדעת, ולמטרה זו הם זקוקים למערכות פואטיות יעילות.

נראה כי המצב הדיגיטלי משפיע כבר כעת ועשוי להשפיע באופן עמוק יותר בעתיד על יעילותה של הפואטיקה המשפטית המסורתית. שני יעדים מסתמנים בהקשר זה. האחד הוא לאפשר למשפט להכיל ולהחיל בצורה מיטבית את האפשרויות המהפכניות שהטכנולוגיות החדשות מציעות. האחר הוא להגן על כוחו של המשפט לייצר ייצוגים הנדרשים לו לביצוע מגוון תפקידיו, מגוון ההולך וגדל בעידן הדיגיטלי. במילים אחרות, האפשרויות הגלומות בטכנולוגיה הדיגיטלית יכולות להתקבל רק עד הנקודה שבה אין עדיין פגיעה בכוחו של המשפט ליצור מבעים משמעותיים. לצורך איתורה של נקודה זו, חשוב בראש ובראשונה לפתח מודעות לתפקידו של המשפט כיצרון ייצוגים ולחשיבותה הרבה של הפואטיקה המשפטית במפעל זה. מודעות כזו היא תנאי ראשוני לפיתוחם של כלים משוכללים יותר, אשר יאפשרו למשפט להמשיך ולהפיק ייצוגים בעלי משמעות בסביבה דיגיטלית.

